

Зоряна Тарасівна БОРИСЕНКО,

практичний психолог

Дрогобицької загальноосвітньої середньої школи №14

ОСОБИСТІТЬ У СОЦІАЛЬНОМУ ПРОСТОРІ (ФІЛОСОФСЬКИЙ АСПЕКТ)

Сучасне суспільство характеризується прискореним розвитком, сповненим суперечностей, нелінійним, складним для передбачення. Для розуміння основних тенденцій і можливостей суспільного розвитку важливим завданням є посилення орієнтації соціальних досліджень на індивідуальному рівні, врахування особливостей усіх груп суспільства, в тому числі й цілком нових соціальних страт, утворених в останнє десятиріччя ХХ ст. Новий рівень суспільних знань та їхнього практичного застосування – одна з головних характеристик нового якісного стану суспільства, де проблема сутності людини залишається центральною, здатною об'єднати розрізнені теоретичні дослідження в галузі генетики, психології, біології і т.д. в єдину систему філософського знання. Ця стаття присвячена проблемі особистості у соціальному просторі, яка не належить до тих, що досконало вивчені. На сьогодні кількість наукових публікацій, присвячених проблемі соціального простору небагато. Однак, серед цієї невеликої когорти мислителів ми можемо згадати таких видатних філософів, які заклали основи пояснення цієї проблеми, як Р.Декарт, Тоббс, Е.Дюркгейм, Е.Богардус, П.Сорокін, М.О.Бердяєв, і які намагалися приділити їй більше уваги. Поєднавши поняття особистості з соціальним простором та життєвим світом, Е.В.Ільєнков, В.А.Роменець, В.О.Татенко, Т.М.Титаренко показують у своїх дослідженнях, що вивчення людини поза світом, окремо від нього, не може бути коректним. Лише постійне зіставлення внутрішнього і зовнішнього, себе та інших, реального та ілюзорного є умовою розробки конструктивних технологій життєздійснення.

Сучасність, яка вимагає нового підходу до формування творчої, вільної особистості, передбачає необхідність поглибленого дослідження процесу її розвитку, саморуху, її взаємодії з навколишнім світом. Актуальність дослідження визначена значущістю проблеми зустрічної,

зовнішньої та внутрішньої детермінації особистісного розвитку, суперечливої єдності інтеріоризації та екстеріоризації. Інтерес становить саме дослідження генези життєвого світу, етапів його становлення, специфіки взаємодії зовнішніх і внутрішніх детермінант.

Про те, що "особистість" – унікальне, невідтворювано-індивідуальне утворення, одним словом, щось одичне, сперечатися не доводиться. "Одичне" у філософії розуміється як абсолютно неповторне, існуюче саме в даній точці простору і часу, і яке відрізняється від будь-якого іншого "одичного", а тому і безкінечне всередині себе, як і сам простір і час. Повний опис одичної індивідуальності рівнозначний тому "повному" описові всієї нескінченної сукупності одичних тіл і "душ" у космосі. Це розуміли і Р.Декарт, і Б.Спіноза, і Г.В.Ф.Гегель, і Л.Фойербах незалежно від їхньої приналежності до того чи іншого табору в протистоянні матеріалізму та ідеалізму [5, 321-327].

Гегель не випадково назвав словом "дурная бесконечность" (і не в осуд, а в логічному значенні) і людську індивідуальність, бо саме вона складає абсолютну неповторність, унікальність, невичерпність деталей і невідтворюваність їх даного поєднання, неможливість передбачати заздалегідь з математичною точністю її стан і поведінку при даних обставинах. Неповторність властива кожній окремій особистості настільки органічно, що якщо її відібрати, то зникає і сама особистість. Але ця неповторність властива особистості не в силу того, що вона – людська особистість, а постільки, постільки вона щось одичне взагалі, "індивід взагалі", щось "нероздільне".

Філософи-екзистенціалісти (А.Камю, Ж.П.Сартр та ін.), говорячи про проблеми визначення своєрідності людської індивідуальності (особистості) в абстрактно-логічній проблемі відношення "загального і одичного", роблять наголос на співвідношенні "однаковості і неоднаковості". В межах цієї філософської течії особливо чітко окреслився унікальний і вразливий особистісний світ, в якому існують багатогранні і складні (аж до трагічності) лінії взаємодії особистості з соціальним простором. Тому і не дає ніяких результатів будь-яка спроба визначити "сутність

людини“ шляхом відшукання “загальної (спільної) ознаки“, якою володіє кожен окремо розглядуваний людський індивід.

Всезагальне з точки зору діалектичної логіки – синонім закону, який керує масою індивідів і який реалізується в русі кожного з них, не зважаючи на їх неоднаковість і навіть завдяки їй; синонім певного взаємозв'язку, який об'єднує в одне ціле, в одну конкретність велику кількість індивідів, які різняться між собою (байдуже, яких саме – людей чи листя на дереві, товарів на ринку або мікрочастин в “ансамблі“). Така всезагальність і складає сутність кожного з них, певний закон їхнього існування. А їхня однаковість лише передумова, лише попередня умова їхньої “конкретної всезагальності“, тобто об'єднання в певне ціле, різноманітно розчленованого всередині себе.

Отже, що таке особистість?

Особистість є не лише простим “ансамблем суспільних відносин“, принаймні як об'єкт соціально-психологічного дослідження. Вона дійсно “господар“ власних психічних функцій (В.Джеймс), найвища інстанція, що інтегрує життя людини як таке (Г.Олпорт). Особистість є цілісністю, яка має певну глибину, самовизначається, діючи свідомо та цілеспрямовано (В.Штерн), що дає їй змогу створювати світ власного буття.

Особистість являє собою системну якість, яка здобувається індивідом у практичній діяльності, зокрема у праці та в спілкуванні з іншими людьми (Г.С.Костюк, О.М.Леонтьєв, С.Л.Рубінштейн та ін.). Тому ця діяльність є основою формування та розвитку особистості. М.О.Бердяєв характеризує особистість так: “Моя особистість не готова реальність, я створюю особистість, створюю її і тоді, коли пізнаю себе, я є перш за все акт“ [2,316].

Специфіка долі конкретної людини, її особистий життєвий шлях є індивідуальним, обов'язково у чомусь неповторним. Кожна людина пізнає, оцінює, мислить і діє індивідуально. Її індивідуальність не може містити в собі певних загальних рис, притаманних іншим особистостям. Загальне зумовлено об'єктивними обставинами, що оточують людину. В свою чергу обставини спричинені індивідуально-суспільною діяльністю людей. Обставини – умова матеріального виробництва, соціальний устрій, наявний рівень суспільної свідомості

та культури, структура суспільних відносин тощо – це і є соціальне. Воно існує через індивідуальне і завдяки йому, відображається як життєвий світ особистості.

Індивідуальне та соціальне – два різних виміри соціуму. Перший – це прояв у ній загального, зумовленого об'єктивними обставинами життєдіяльності суспільства. Суспільна життєдіяльність людей не може реалізуватися інакше, ніж через індивідуальну діяльність. Вона є загальним проявом індивідуального й як така може бути більшим або меншим проявом соціального.

Діалектика індивідуального й соціального дає змогу зрозуміти таємницю суб'єкта соціального простору; суб'єкт має поєднувати в собі ті й інші характеристики. Він постає як "особа в просторі і простір в особі", як індивід та соціальні спільності [1,178].

Висловлювання подібні на такі: "вищі і нижчі класи", "просування по соціальній драбині", "його соціальне становище дуже високе", "вони дуже близькі за своїм соціальним становищем", "існує велика соціальна дистанція" і подібні до цих вказують на існування того, що можна визначити терміном соціальний простір. Однак, на даний час є небагато спроб дати визначення соціальному простору, систематизувати відповідні поняття. Після Декарта, Гоббса, Лейбніца, Вайгеля та інших великих мислителів XVII століття лише Ф.Ратцель, Г.Зіммель, а також Е.Дюркгейм, Р.Парк, Е.Богардус, Л. фон Візе і П.Сорокін намагалися приділити більше уваги проблемі соціального простору та іншим питанням, пов'язаним з нею.

Соціальний простір, згідно із П.Сорокіним, це якийсь всесвіт, який складається з народонаселення Землі. Там, де немає людських істот або живе лише одна людина, нема соціального простору (або всесвіту), оскільки одна істота не може мати у світі ніякого відношення до інших. Вона може знаходитися лише в геометричному, а не в соціальному просторі. Відповідно, визначити статус людини або якогось соціального явища в соціальному просторі означає визначити їхнє ставлення до інших людей та інших соціальних явищ, взятих за такі "точки відліку".

Щоб визначити соціальний статус людини, необхідно знати її сімейний стан, громадянство, національність, ставлення до релігії, професію, приналежність до політичних партій, економічний статус,

її походження і т.д. Лише так можна точно визначити її соціальний стан. Але і це ще не все. Оскільки всередині однієї і тієї ж групи існують істотно різні позиції (наприклад, король і рядовий громадянин всередині однієї держави), необхідно також знати становище людини в межах кожної з основних груп населення. Коли визначено становище населення як такого серед усього людства (наприклад, населення США), тоді можна вважати і соціальне становище індивіда визначеним у достатній мірі. Перефразувавши давню приказку, можна сказати: "Скажи мені, до яких соціальних груп ти належиш і які твої функції в межах кожної з цих груп, то я скажу, яке твоє соціальне становище в суспільстві і хто ти в соціальному плані".

Соціальний простір – багатомірний, оскільки існує більше трьох варіантів угруповань людей за соціальними ознаками, які не співпадають одна з одною (угруповання населення за приналежністю до держави, релігії, національності, професії, статі, походження і т.д.). Усі диференціації населення у відповідності до кожної з цих груп специфічні, особливого роду і не співпадають одна з другою. І оскільки зв'язки всіх цих видів є суттєвими ознаками системи соціальних координат, то, очевидно, що соціальний простір багатомірний, і чим складніше диференційовано населення, тим чисельніші ці параметри.

Отже, підб'ємо підсумок усьому сказаному:

- соціальний простір – це народонаселення Землі;
- соціальне становище – це сукупність зв'язків з усіма групами населення, всередині кожної з цих груп, тобто з її членами;
- становище людини в соціальному всесвіті визначається шляхом встановлення цих зв'язків;
- сукупність таких груп, а також сукупність становищ всередині кожної з них складають систему координат, яка дозволяє визначити соціальне становище будь-якого індивіда;
- соціальний простір – багатомірний.

Крім гносеологічно зорієнтованих психологічних досліджень людини як об'єкта пізнання, доцільна також онтологічна постановка проблеми світу людини, розглядуваного як царина її життєдіяльності, соціокультурний феномен, що репрезентує людську суб'єктивність.

Термін "життєвий світ" виник у феноменологічній школі Е.Гуссерля як основа об'єктивного пізнання, сукупність очевидного, коло впевностей, вірувань та поглядів, прийнятих як безумовно значущі та практично апробовані. Першоджерелом предметних значень є людина з інтенційним життям "Я", діяльністю, свідомістю. Французькі персоналісти на чолі з Е.Мунье розглядають "світ людини" як свідомість, а внутрішню діяльність, що передує зовнішній активності, називають "утягуванням", котре включає екстеріоризацію – спрямованість внутрішнього світу на зовнішній, та інтеріоризацію – відтворення особистого "Я", його поглиблення. У вирі особистісного буття створюється новий всесвіт, який сягає корінням у глибини кожного з нас [6, 208].

У філософсько-психологічних дослідженнях останнього десятиріччя (досліджували К.О.Абульханова-Славська, Л.І.Анциферова, О.Г.Асмолов, М.Ф.Наумова та інші) життєвий світ визначають як спосіб існування у соціумі, царину безпосередньої життєдіяльності, він постає як інше "Я" особистості, розгорнуте назовні відповідно до особистісних цінностей і пріоритетів. Життєвий світ являє собою певну цілісність внутрішнього психічного життя й зовнішніх його проявів у поведінці, спілкуванні, діяльності. Життєвий світ особистості можна розглядати як деяку концептуальну модель багатовимірного відображення реальності, яка описує об'єктивну дійсність за допомогою різних перцептивних, вербальних, міфологічних, символічних мов. Як психологічна категорія життєвий світ це відкрита, самоорганізована система, цілісна модель універсуму, що постає як відношення між світовим зовнішнім, практичним, емпіричним та світом внутрішнім, цілісним, ідеальним. Під впливом "Я", що прагне виявитися, зовнішня дійсність втрачає спокій, позбавляється байдужості, пристосовуючись відповідно до значущих цінностей, провідних мотивів, палких бажань та затамованих імпульсів. Особистість визначає той ракурс, в якому ми бачимо навколишній світ, чужих і близьких, своє місце, ту роль, якої ніхто, крім нас, не здатний відіграти.

Малювати собі життєвий світ особистості як певну механістичну модель, що працює за законами лінійного детермінізму, було би спрощенням, примітивізацією дійсності. Як підкреслює

В.В.Зеньковський, в органічному світі механічна причинність не може бути застосована, оскільки там існує анемеханічний фактор - психіка [4, 432].

Особистість та її життєвий світ, безумовно, є такими складними системами, серед важливих характеристик яких слід назвати відкритість та нерівноважність. Джерелом порядку, гармонії, зрілості є саме нерівноважність, тоді як інерціальні зв'язки можуть призвести систему до загибелі.

Отже, "життєвий світ є результатом саморуху особистості, небайдужого, небезстороннього ставлення до дійсності. У процесі життя способи зв'язку з умовами життя постійно видозмінюються, пріоритетними стають то процеси об'єктивації людської суб'єктивності, то суб'єктивації соціуму" [7, 11-12].

Об'єднуючи внутрішнє життя свідомості й зовнішні прояви діяльності, життєвий світ являє собою реальність, яка має свої специфічні координати: простір значущих стосунків і час життя особистості. У психологічній літературі ці категорії означаються також як психологічний простір (ставлення до інших людей) і психологічний час (поглиблення суб'єктності, ускладнення ставлення особистості до самої себе як функції ставлення до власного життя).

При введенні категорії "життєвий світ", яка забезпечує справжню цілісність, інтегрованість людини й світу, довоколишня дійсність здобуває не тільки привнесений особистістю час, а й простір, яким виступають відносини, що відображають моральні цінності, актуальні особистісні смисли [7,14]. Моральний ракурс визначає міру гуманності, людяності ставлення до довілля, інших людей і до себе. Простір життєвого світу не є співвідносним із простором фізичним, його не можна виміряти у милях чи кілометрах. Одиницею виміру психологічного простору є відносини, які відтворюють особистісні рубежі, моральні кордони.

Психологічний простір постає всередині простору соціального, видозмінюючи його характеристики. Якщо соціальний простір – це передовсім упорядкованість і взаємодія певних соціальних зв'язків і процесів, їх насиченість і цільність [7,15], то простір життєвого світу, простір особистісний є тим ціннісним середовищем, яке забезпечує можливість самопроявів, саморозвитку. Психологічний

простір, як і простір соціальний, може бути більш-менш упорядкованим, насиченим, щільним, водночас маючи і власні, суто специфічні якості. Психологічний простір складається всередині простору соціального, відчуваючи на собі його вплив і видозмінюючи, у свою чергу, його характеристики.

Існують різноманітні індивідуальні варіанти психологічного простору, які можуть скласти певну типологію. Розглянемо найпоширеніші з них.

Егоцентричний. "Я" розглядається як центр всесвіту (соціального простору, згідно з П.Сорокіним) і єдиний критерій оцінки своїх досягнень. Людина перебуває у невіданні щодо поведінки інших і співвідношення власних дій з діями оточення. Лише теперішній час, тільки події, що відбуваються зараз, мають статус істинного буття для людини з егоцентричним життєвим простором.

Простір протилежний егоцентричному має назву конформного. У цьому просторі переважають відцентрові, а не доцентрові тенденції: усе сконцентровано не на єдиному унікальному "Я", а на численних і ситуативних "інших". Людина, для якої характерним є цей простір, орієнтується на зовнішні впливи, хоче обов'язково відповідати груповим очікуванням, бути серед більшості, не беручи на себе відповідальність.

Наступний варіант життєвого простору є простір нормативний. Він є простором традиційної моралі, що зовні приписує людині цілу систему заборон, спираючись на презумпцію несвободи. Такий простір не може бути по-справжньому індивідуальним, оскільки "суб'єктом моральної оцінки є суспільство, а не особистість... Суспільство встановлює моральні заборони, табу, закони і норми, яким особистість мусить підкорятися під страхом морального відлучення та кари" [3,87]. Але постійне перебування у такому життєвому просторі гальмує особистісну активність, відповідальність, перетворення страху у провину, появу докорів сумління, паростків моральної творчості.

Серед варіантів морального простору слід назвати простір релятивний, коли для людини нормативні системи стають відносними, породжують сумніви, потребують обґрунтування, випробування на доцільність. На відміну від егоцентричного релятивний простір є

відкритим, незамкнутим. Людина, що буде релятивний простір, є залежною від власних експериментів із загальноновизначеними нормами, не вільною в ієрархізації значущих і другорядних форм "вільного" волевиявлення. Нав'язливе прагнення ні на кого не бути подібним, ні кого не наслідувати, на жодні стандарти не оглядатися, все починати з нуля, йти виключно новими шляхами. Цей простір обмежує індивідуальну свободу.

Можна передбачати існування суб'єктного типу морального простору, який є відкритим і ця відкритість зв'язана із спрямованістю на інших, їхні інтереси, очікування, потреби. Цей простір можна назвати суб'єктивним оскільки у центрі його опиняється активний суб'єкт, що приймає самостійні рішення ... Людина, що перебуває у цьому просторі, робить моральний вибір, виходячи не з почуття обов'язку, а задовольняючи свою природну моральну потребу. Людина зважає на власне відчуття внутрішньої гармонії, яку не хоче порушити.

Оскільки реальність у кожної людини відносно автономна і суб'єктивна, все, що є значущим і байдужим, утішним і неприйнятним, виступає як складний фільтр для індивідуально-неповторного відображення довкілля і себе в ньому. Час у такому світі доцільно зіставляти з тривалістю життя і можливою самореалізованістю, ступенем вияву себе, своїх потенцій, мірою саморозкриття, самоактуалізації.

Дослідження психологічного часу особистості, його властивостей, особливостей переживання є способом вивчення життєвого світу, закономірностей його побудови особистістю, специфіки розвитку, характеру видозмін. Розуміння особистості як суб'єкта життєздійснення, життєтворчості (В.А.Роменець, Л.В.Сохань) є розумінням її ставлення до часу життя, реальних можливостей здобуття нею справжньої свободи самовиразу.

Людина підкоряється закономірностям і часу біологічного, і часу геологічного, і часу астрономічного, і багатьох інших. Психологічний час особистості, за певних життєвих обставин, наближається до часу біологічного, але їх цілковитого злиття не відбувається. Психологічний час залишається певною мірою і формою перетворення часу соціального. Час становлення особистості, формування її життєвого світу не зводиться до характеристик часу

фізичного як форми буття матерії. Неправильно було б ототожнювати його і з часом соціально-історичним, який відрізняється повторюваністю, послідовністю. Це ще раз доводить, що будучи і організмом, і суспільною істотою, і неповторною індивідуальністю, особистість існує водночас у різних часах, заломлюючи, інтегруючи властивості кожного з них.

Психологічний час є досить асиметричним щодо подій минулого, теперішнього і майбутнього, оскільки перебуває під безпосереднім впливом емоційного життя особистості. Він нерівномірний і різноспрямований, дискретний залежно від етапу життєвого шляху, особливостей переходу від періоду до періоду, коли змінюється ущільненість часу й виникає аритмія [7,13-14].

Зміст психологічного часу пов'язаний із наповненням життя значущими подіями, якими визначаються масштаби перебігу часу, і яскравими переживаннями. Чим складнішим є час, чим далі він стоїть від часу індивідуального, біологічного і ближче до часу особистісного, часу організації власного життя, тим більше включається опосередкування. На кожній стадії онтогенезу, на кожному етапі життєвого шляху намічаються певні тенденції зміни часових модальностей і зв'язаних з ними особистісних орієнтацій.

Вивчення природи людини, яка розуміється як „світ людини“, у психологічному контексті має невелику історію (Ф.Е. Василюк, С.Л. Рубінштейн та інші). Філософських праць, присвячених проблемі життєвого світу людини, також небагато (В.І. Іванов, А.В. Лук'яченко, В.А. Панпурін та інші). Однак, проблема об'єктивності особистості, її самодетермінації існує, як існує діалектика опредмечення і розпредмечення людської суб'єктивності, суперечлива єдність інтеріоризації та екстеріоризації.

Життєвий світ є результатом саморуху, саморозвитку особистості, розгортання особистісних цінностей та структурування відповідно до них зовнішньої дійсності. Як цілісна концептуальна модель універсуму, життєвий світ має специфічні просторово-часові координати, які забезпечують ціннісну ієрархізацію навколишньої дійсності відповідно до докільця, інших людей та самого себе у моральному ракурсі.

Простором життєвого світу є суспільні відносини в їхньому моральному ракурсі. Другий вимір життєвого світу – психологічний час як величина життєздійснення.

Узагальнюючи розкритий зміст проблеми особистості у соціальному просторі, можна сказати, що однією з головних умов існування соціального простору є наявність людських істот (згідно П. Сорокіну, народонаселення Землі), їх спілкування та взаємодія. Чим більш гармонійним є контекст цієї взаємодії, тим більш активніше розвивається соціальний простір, тим багатший його зміст. І в свою чергу особистість не може існувати окремо від зовнішнього світу, який можна означити також і поняттям “життєвий світ особистості”.

1. Андрущенко В.П., Михальченко М.І. Сучасна соціальна філософія. – К.: Генеза, 1996. – 368 с.
2. Бердяев Н.А. Самопознание. – М.: Книга, 1991. – 445 с.
3. Бердяев Н.А. О назначении человека. – М.: Книга, 1993. – 372 с.
4. Зеньковский В.В. Проблема психической причинности // История философии Украины. – К.: Наукова думка, 1993. – 215 с.
5. Косолапова Р.И. С чего начинается личность. – М.: Мир, 1983. – 283 с.
6. Мистецтво життєтворчості особистості // Науково-методичний посібник. Т.І. – К.: Інститут змісту і методів навчання, 1997. – 391 с.
7. Титаренко Т.М. Життєвий світ особистості: структурно-генетичний підхід // Автореферат... доктора психологічних наук. – К., 1994. – 37 с.

Зоряна Борисенко. Особистість у соціальному просторі (філософський аспект). Розглядається проблема особистості у соціальному просторі, в розробку якої покладено принцип зіставлення внутрішнього і зовнішнього, себе та інших. Однією з головних умов існування соціального простору є наявність народонаселення Землі, без якого (навіть при наявності однієї людини) цей всесвіт не може існувати. У процесі життя людина взаємодіє з оточуючою дійсністю, яка і відображає її життєвий світ. Аналізується проблема психологічного часу і простору – просторово-часових координат життєвого світу особистості, які відображають ціннісне ставлення особистості до довкілля, інших людей та самої себе.

Зоряна Борисенко. Личность в социальном пространстве (философский аспект). Рассматривается проблема личности в социальном пространстве, в разработку которой положен принцип сопоставления внутреннего и внешнего, себя и других. Одним из главных условий существования социального пространства является наличие народонаселения Земли, без которого (даже при наличии одного человека) эта вселенная не может существовать. В процессе жизни человек взаимодействует с окружающей действительностью, которая и отражает его жизненный мир. Анализируется проблема психологического времени и пространства – пространственно-временных координат жизненного мира личности, которые отражают ценностное отношение личности к окружающему, к другим людям и к самому себе.

Zoryana Borysenko. The person in a social space (philosophical aspect). The problem of the person in a social space on the basis of comparison of internal and external, myself and others is considered. One of the main conditions of the social space existence is the presence of the population of the Earth, while without it (even at a presence of one man) the Universe cannot exist. In the process of life a man cooperates with the surrounding environment which reflects his living world. The problem of psychological time and space – the space-time coordinates of the person's living world that reflects evaluating attitude of the person to the environments, other people and himself.